

ИЖТИМОИЙ-ЭСТЕТИК ИДЕАЛ ВА УНИНГ ТАЛҚИНИ

А. ДАВЛАТОВА*

Маълумки, жамият бир текисда ривожланмайди, тараккиёт ҳар доим узлуксиз давом этмайди. Ҳар бир миллат муайян даврда цивилизациянинг юкори даражасига кўтарилади, гоҳ таназзул гирдобига тушади. Табиийки, таназзул ҳам интиҳосиз эмас. Тарихий жараёндаги эврилишлар муайян жамият ҳаёти ва адабиётига таъсир кўрсатиши, тафаккур тадрижида янги ўсишга замин ҳозирлаши, оқибатда "уйғониш"ни бошлаб бериши мумкин. Жамиятни пайдо қилувчи омиллар ва уни ривожлантирувчи усуллар ҳақида кишилик тафаккурида жуда кўп карашлар мавжуд.

Шарк ва Ғарб файласуфлари қадимдан кишиларни уюштишга олиб келувчи омиллар тўғрисида бош қотирган. Масалан, Ибн Сино: "Инсон жамиятдан ташқари яшаш, меҳнат қилиши мумкин эмас. Шунга кўра, эҳтиёжларини тўлалигича қондириш учун кишилар бирлашишлари зарур" – дейди. Ўз навбатида, ҳар бир шахс адолатли жамиятни орзу қилади. Шундай қилиб, истикбол улар тафаккурида у ёки бу кўринишда зуҳур этиб боради.

Ҳақ кишилик жамоаси ва улар ўйлаб чиққан "олий жамият" ҳақида борар экан, антик даврдан то ҳозирги кунга қадар бу хусусдаги фикрлар тақомилида муайян ворисийликни кузатиш мумкин. Дастлаб маданиятнинг қадимги бешиқларидан ҳисобланмиш юнон фалсафасида факат ҳаёлдагина тиклаш мумкин бўлган давлат тўғрисида ибтидоий фикрлар учрайди. Платон "Давлат" асарида энг яхши, аъло, мумтоз жамиятнинг дастлабки манзарасини – чизгиларини беради. У давлатнинг бошқарув тизимига баҳо бериб, жамият аъзоларини уч табақага бўлади: ҳукмдорлар – файласуфлардан иборат давлат бошқарувчилари; ҳарбийлардан таркиб топган кўрикчилар; ишлаб чиқарувчилар синфи. Олимнинг фикрича, табақаланиш кишиларнинг салоҳияти, билим даражаси ва табиатида кўра воқе бўлса, жамиятнинг идеал кўринишига акс таъсир эта олмайди. Шу ва шунга ўхшаш ғоялар антик давр мутафаккирлари ижодида қайсидир маънода асосий ўринни эгаллаган. Дунёқарашдаги бундай эврилишлар жамият аъзоларининг ижтимоий ва бадний тафаккурига ҳам таъсир ўтказди. Гомер, Аристофан, Софокл, Эврипид, Аристотель, Плутарх, Цицерон асарларидаги ижтимоий-эстетик идеалга онд фикрлар буни тасдиқлайди.

Табиийки, эстетик идеалнинг Шарк ва Ғарбдаги кўринишлари, бадний талқинида тафовутлар мавжуд.

Шарк фалсафасининг бой тарихини кузатганда, Зардуштнинг муаззам "Авесто"сидан тортиб, Юсуф Хос Ҳожиб, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд, Жалолдин Довоний ва бошқаларнинг асарларида "иж-

тимоиёт", "одамлар ва инсонийлашган идеал жамоа"лар тўғрисида фикрлар учрайди. Бу ўзбек давлатчилиги, жумладан, адабиётига ҳам хос.

XIX аср охири – XX аср бошларида мусулмон Шарқида майдонга келган сиёсий, ижтимоий, маданий ўзгаришлар ўзбек заминида жадидчилик деб ном олган қудратли ҳаракатга асос солди. Жадидчилик мактаб, маориф ислоҳидан жамият ислоҳигача бўлган масалаларни қамраб олди. Бунда аввало, маърифат қучига эътибор қаратилди. Лекин улкан мақсадга эришмоқ учун бунинг ўзи етарли эмас эди. Натижада санъат ва адабиёт ҳам ғояга хизмат эта бошлади.

Кишилар онгини ўстириш, пировардда мукаммал жамиятга эришиш тамойилларини ишлаб чиқиш учун нима қилмоқ лозим? Матбуот, санъат ва адабиёт ҳам мана шу савол атрофида мулоҳаза юритди. Муаммога муоложа излади. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти мундарижасини кузатадиган бўлсак, унда қомил инсон ва жамият тасаввурини берадиган фикрлар, асарлар анча салмоқли эканига гувоҳ бўламиз. Шу боис бу давр адабиёти ижтимоий-эстетик идеал талқини ўзига хос экани билан ажралиб туради.

"Идеал" атамаси мукаммаллик ҳақидаги тасаввур маъносини бериб, бадний адабиётда муҳим ўрин тутди. Миллат раънақи, эркин фаровон турмуш тарзига эришиш бош вазифа даражасига кўтарилган миллий уйғониш даврида зиёлилар ижодида бу мавзу қайта ва қайта қаламга олинди. Маҳмудхўжа Бехбудий: "Миллатлар қандай тараккий этарлар?" мақоласида (Самарқанд. 1913 йил, 30 июн): "Бугун ислоҳи мактаб, мадраса, яъни ислоҳи миллатга қўйиш қилинмаса, бир аср сўнгра диёнат барбод бўлур ва унинг масъулияти бугунгиларга қолур. Бу масъулиятдан қутулмоқ учун миллатни диний илм ва дунёвий илм-фанлар билан ўқимоқ учун тарғиб қилмоқ керакдир", – деб ёзди. Бехбудий сингари ҳар бир жадид зиёлиси "мусулмонларга илм лозим, амал лозим, ўқимоқ лозим" позициясида ижод қилди ва миллатни шунга даъват этди.

Фитрат жадид адабиётида энг сермахсул асарлар ва фалсафий ҳулосалар билан йўғрилган фикрлар муаллифи сифатида қадрланади. Бу ҳақда Чўлпон: "У вақтларда биз ҳамма ўзбек ёш ёзувчилари Фитрат таъсирида эдик", – деб ёзди.

*Кел, гулим, кел аёқингга йиқилай,
Бирзамон қўй; тўлиб-тошиб йиғлай.
Қўй, бир оз қўйқи, хоки пойингни
Сурмадек ёшли кўзума сурай.
Мени беҳудая ташладинг-кетдинг
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг (1)*

* Давлатова А. – Мирзо Улуғбек номидаги ЎЗМУ ўзбек филологияси факультети аспиранти.

Ушбу мисраларда лирик кахрамон, унинг изтиробилари зоҳиран гўзал малак муҳаббати туфайли пайдо бўлгандай туюлса-да, шеър замирида озодлик, эрк масаласи турганини сезиш кийин эмас. Бандлардаги “кел”, “гулим” (л), “аёқингга”, “йикилай”, “йиглай” (к, ай) сўзлари ўзига хос ритмни вужудга келтириши баробарида мазмун таъсирчанлиги ва бадиятини ҳам таъминлашда муҳим ўрин тутган. Чўлпоннинг қуйидаги мисраларини ҳам шундай талкин этиш мумкин:

*Кел, кучоқлай, кел қўлингни, бармогингни бир кўрай,
Кел, кўзингга кўз солай, кел кўрай, сўнгра ўлай(2).*

Кофия, ритм, тасвирда мутаносиблик мавжуд. Бадий ижоддаги бу каби уйғунлик жадид адиблари мероси учун хос хусусият. Миллий уйғониш адабиётида идеал атамаси очик қўлланмайдн. Шунга карамай, жамият тараққиёти ҳақида гап кетганда, асарлар асосан даъват руҳида ёзилганини таъкидлаш лозим. Масалан,

*Оғир йигит! Сенинг гўзал, нурли кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим.
Ўйлашингда, туришингда ҳамда ўзунгда
Бу юрт учун қутуланининг борлигин кўрдум.
Турма-югур, тинма-тириш, букилма-юксал,
Ўркма-кириш, кўркма-ёпиш, йўрилма-кўзгал!*

Фитратнинг “Ўғит” шеърдан келтирилган бу парчада “оғир йигит” образига миллат бахт-саодати учун курашга шай типик кахрамонга идеалга мутаносиб вазифа юкланган. Бундан ташқари, “Мунозара” асарида муаллиф фаранги киёфасида миллат турмушидаги колоқлик, таназзул сабабини тараққийга рағбат қилинмаганида деб очик кўрсатади:

“Сиз ҳам таҳсил кўрсангиз телеграф сими тортасиз, оташ ароба қурасиз. Қуръоннинг асрорини тушунасиз, Ватанингизни бегоналарнинг дастидан ҳалос этасиз. Мулкдорлик, усули тижорат, зироатни ўрганиб, ўз мамлакатингизни обод қилинг, ўз миллатингизни асорат занжиридан ҳалос қиласиз”(3).

Абдулла Авлоний ҳам Фитрат сингари илм таҳсилини қомилликнинг энг биринчи шарти деб билди. Унинг “Туркий Гулистон”и нафақат ўз даври учун муҳим бўлган, балки ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йўқотмаган ижтимоий-эстетик фикрлар мажмуасидир. Унда баён қилинган фатонат, назофат, саъй-ғайрат, интизом ва ҳоказо бандлар аввало мукамал жамият пойдевори бўлмиш баркамол авлод тарбиясига қаратилган. “Иктисод” бобида “..Ҳозирги замонда мақсудга етмак учун ўз миллатига хизмат қилмак, халқга мақбул бўлмак учун илм ва мол лозимдир. Оламдаги ҳамма миллатларнинг ҳол ва қудратлари мол ва бойликлари ила ўлчанур..Мол топмаклигини энг баракатли йўллари: ҳунарчилик, экинчилик, чорвачилик ва савдогарчиликдир. Буларнинг ҳар бирига ҳам бу замонда билим лозимдир”(4).

Мукамал жамиятни барпо этиш ва бу йўлдаги муҳим шартлар тўғрисида биринчилардан бўлиб, мулоҳаза юритган антик давр файласуфи Платон индивидуумларни уч гуруҳга бўлиб, доноликни асосий ўринга, ҳунарманд ва дехқонларни ишлаб чиқарувчилар синфига киритган эди. Авлоний ҳам жамият қурилмасида ўзига хос тавсиялар берган дейиш мумкин. Яъни “мақсудга етмак” учун фойдали бўлган муайян гоё йўлидаги ҳаракат билан миллатга хизмат қилиш, унинг иктисодий, маданий, маънавий эҳтиёжини қондирувчи чораларни жорий қилиш ва ҳоказо. Булар идеал жамиятни таъмин этувчи воситаларнинг асосийлари.

Жадид адабиёти ва публицистикасидан ҳам шунга монанд фикрларни кўплаб келтириш мумкин. Айрим ўринларда мохиятан ўхшашлик сезилса-да, ифода усуллари, жанр хусусиятлари кескин фарк қилади. Бу даврнинг яна бир зиёли ижодкори Сиддикий-Ажзийнинг “Миръоти ибрат” дostonини ижтимоий идеалнинг айнан намунаси дейиш мумкин. Унда айни жамиятдан айри “олиймаком” турмуш тарзига асосланган юрт манзараси берилади. Ғарб фалсафасида бу хилдаги қараш “утопия” истилоҳи билан машҳур. Утопия тарихига XIV асрда яратилган “Кокейн ўлкаси” поэмаси асос бўлган, деган фикрлар бор. Томас Мор “Утопия”сидан қарийб икки юз йил олдин ёзилган бу асарда фақатгина тўкин ҳаёт масаласи қаламга олинган. Кокейн ўлкаси жаннат билан киёслаиб, муаллиф “ўз олами”ни ундан-да устун қўяди. Қизиги шундаки, Кокейн ўлкаси Испаниянинг шимолидаги денгиз оролларида жойлашган. Англиялик тарихчи А.Л.Мортон асар сюжетини кельтлар мифологияси билан боғлайди. Жадид адабиётининг кўзга кўринган вакили И. Гаспринскийнинг ижтимоий идеал талқинига бағишланган “Дор ул-роҳат мусулмонлари” асари воқеалари ҳам Испания билан боғлиқ. Яъни одамлар кўздан яширин жамоа қадим Андалусияда мавжудлиги қаламга олинган. Шу тарика гоҳ мифлар, гоҳ орзу-хаёллар таъсирида яратилган асарлар мундарижаси бойиб борди. Ғарб адабиёти билан таниш бўлган Гаспринский ижодида бундай гоёларнинг мавжудлиги табиий ҳол эди. Гарчи у Ғарб дунёқарашидан илҳомланган бўлса-да, асарларида ўзига хос миллий жамият манзарасини яратди. Ўз навбатида, унинг издошлари бўлмиш ўзбек жадид ижодкорлари асарларида бундай қарашлар янада ривожлантирилди.

Юкорида таъкидлаганимиз Ажзийнинг “Миръоти ибрат”и фикримиз исботидир. Достонда тарих, бугун ва келажак ҳусусида сўз боради. У “кеча” ва “эрта” тасвирини муқояса қилиш асносида, истикболнинг мавжуд давр учун мутлақо бегона бўлган техникавий ва фанний қудратини “башорат” қилади.

*Дошдин ҳама ер иморат ўлмиш,
Бу янгиша шаклу ҳайъат ўлмиш.
Бинларча трамвай, афтомобил
Ҳар ерда электр ила қандил.*

"Мирьоти ибрат" ("Ибрат кўзгуси") ҳаёлий асар бўлиб, Ажзий ҳаёлий мамлакатларга сайр қилади. Кўз ўнгиди намоён бўлган ўзининг ва Бехбудийнинг она шаҳри Самарканднинг орзуидаги тимсоллини ифодалайди (5).

*Ойнаи барқ ила телефон,
Сўйлашмака ҳар киму бир учун.
Манзур эди кўзгуда муҳотаб,
Ҳар ким тилифуна айласа габ(6).*

Монтеннинг "Теран ҳаёллар воқеликни юзага келтиради"- деган сўзлари айни ижтимоий-эстетик идеал ҳақидадир. Дарҳақиқат, аввал идеал орзулар пайдо бўлади. Кейин эса у ҳақиқатга — воқеликка айланади. Тарих бунга кўп бор шохид бўлган. Ажзийнинг мазкур шеърисидаги каби орадан анча вақт ўтиб, ўз тасдиғини топган ва топаётган фарзлари ҳам буни тасдиқлайди.

Шунингдек, бу давр адабиётида жамиятнинг узвий бирлиги ҳисобланган оила, фарзанд тарбияси, маънавий-ахлокий тамойиллар, хотин-қизлар учун алоҳида кўрсатмалар учрайди. (Бехбудий. "Падаркуш", Фитрат "Оила", Авлоний "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ", Саид Ахрорий "Оила китоби" ва бошқалар).

Абдулла Қодирий эстетикасида ҳам, Чўлпон фалсафасида ҳам идеал тушунчаси ғоят кўп қиррали, сермаъно, серкатлам. Зеро, ҳар қандай жамиятни орзу-идеалсиз, ҳар қандай чинакам адабиётни эса санъаткорнинг ижтимоий-эстетик идеалисиз тасаввур қилиш мумкин эмас (7).

Қодирийнинг "кўнгил янгилик истайдир" қабилдаги ижод жараёни ўзбек адабиётида чин маънодаги янгилик бўлгани аён. "Ўткан кунлар" романи тарихимизнинг энг қирлиқ, қора кунлари бўлган кейинги хон замонлари"да бўлган давр манзаралари тасаввурини беради. Ёзувчи тарихийлик тамойилидан фойдаланиб, замондошлари ютуқ ва фожиясидан сўз очади.

Баъзан сўзловчи ўз фикрини яхшироқ тушунтириш, ифода мукамаллиги ва таъсирчанлигини ошириш учун бирор ҳикмат келтиради. Бадний адабиёт учун тарих худди шундай ҳикмат вазифасини ўтайди. Яъни ижодкор ўз даври ҳақиқатларини етказиб беришда ҳам, эстетик идеали талқинида ҳам материалдан қулай усул ва муҳим восита сифатида фойдаланади, холос (7).

Қодирий худди шу усул асосида эстетик идеалнинг бадний талқинида ўзига хос даражага кўтарилди. Биргина Қумушбиби образи муаллиф ўзи орзу қилган мукамаллиқнинг барча шартларини мужассам этган. Лекин идеал қахрамон қусурлардан тамомила холи деган хулоса чиқармаслик, унинг инсонлигини унутмаслик лозим. Юсуфбек хожи, Қутидор, Қумуш ва Отабекларда идеалга хос фазилятлар билан бир қаторда камчиликлар ҳам мавжуд. Қумушнинг кундошини ёзгириши, Отабекнинг ҳақиқат йўлида ўз ғанимларини маъна этиши бунинг тасдиғидир. Аммо булар идеал қахрамоннинг ижобий фазилятлари соясида қолиб кетади.

"Сафсар гули қора атлас кўйнагини кийиб, бошига зангор шойи рўмолини солди ва марварид кўзли қичкина олтин ҳалқани қутидан олиб қулоғига такди. Шу соддагина яسانيшдан сўнг, иккинчи тоқчада тирюглик турган кўзгу ёнига борди. Кўзгу ичидан тўзғиб, чувалиб кўринган соч толаларини тўғрилаб ўзини қузатди. Кўзгу ичидан кўринган МА-лак ўз эгасини ҳам қайфлантириб секингина илжайиб кўйган эди, нариги ёқдаги фитнаи даврон ҳам садафдек оқ тишларини ёқут каби иринлари орасидан кўрсатгандек бўлди... латиф бурни ёнидаги қора холини табиийлигига ишонмагандек қашиб кўрди ва кўзгу ёнидан жўнади. Жўнар экан, "чиройлик бўлса ҳам меникидек холи йўқдир" деб кўнглидан кечирди" (8). Қумушнинг бу кечинмаларида ички ғурур, душманига нисбатан беписандлик ҳисси бўй кўрсатган. Бинобарин, Қумуш ҳам инсон. У бу каби хусусиятларига қарамай, Қодирийнинг эстетик идеали ўлароқ китобхонга манзур қахрамон даражасида тасвирланган.

Маълумки, жамиятда ҳам, ижтимоий онгда ҳам ўзгариш ўз-ўзидан содир бўлмайди, оқибат албатта сабаб фактори билан боғлиқ. Ёки аксинча, шахс дунёқарашининг узвий бирлиги бўлган идеал тушунчаси ҳамма даврлар учун хос, лекин уни излаш усуллари, унга олиб боровчи йўллар турлича. Инсон ўзи мансуб бўлган муҳит, ўзининг ва жамият аъзоларининг хатти-ҳаракатидан қоникмаслиги боис ҳаёлий тимсолларга эҳтиёж сезади. Хатто, тафаккурида шаклланган эстетик идеалининг айрим хусусиятларини ўзига ҳам сингдира боради. Худди шу каби жамият аъзолари ижтимоий тафаккурида акс этган келажак киффаси муайян даражада жамият ҳаётида ўз ифодасини топиши, баъзан эса унга таъсир ҳам этиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент. "Маънавият" 2000, 45-бет.
2. Ўша манба. 41-бет.
3. Ўша манба. "Мунозара" асари, 93-бет.
4. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. Тошкент, "Маънавият", 1998.
5. Ингборг Балдауф. XX аср ўзбек адабиётига қизгилар. Тошкент, "Маънавият", 2001, 29-бет.
6. Ибрат Ажзий Сўфизода. Танланган асарлар. Тошкент. "Маънавият", 1999, 188-бет.

7. Лутфиддинова Х. Ёзувчининг эстетик идеали ва аёллар образи. Ном. дисс. Тошкент., " 1994 йил, 3-бет.
8. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент, "Шарк", 2004, 167-бет.
9. Акиф Багиров. "Бадий идеал ва тарихий ҳақиқат", ЎТА, 1997, 2-сон, 19-бет.

РЕЗЮМЕ

Статья Давлатовой Адибы на тему "Социально-эстетический идеал и его толкование возрождения" посвящается взаимоотношению эпохи и литературы, проблеме воздействия социально-политических изменений на эстетическое мышление.

SUMMARY

The article "The Problem of social aethitic ideal in the literature of national reviveal" is devoted to the relations of epoch and literature problems interacting social and political changes to aethitic thinking.